

ANADOLU'DA TÜRK MÜTEFEKKİRLERİNİN COĞRAFİ YAYILIŞI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

PROF. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU

Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dekanı

Mes'eleyi şu suretle ortaya koydum:

Anadolu'da muayyen bir tarih devrinde meselâ Osmanlı devrinde, okumuş yazmış adam tipi üstünde kendi sahasında düşünen, yazan, eser bırakan, fertleri yetiştiren bölgeler var mıdır? Böyle bölgeler mevcut olduğu takdirde bu bölgelerin mütefekkir adam yetiştirme nisbetleri ne şekildedir ve bu nisbetleri nasıl tesbit edeceğim? ve nihayet bu araştırmanın tarihî, sosyolojik önemi nedir?

İlk önce konumu bu şekilde düşündüm. Evvelden verilmiş hükümlerin tesirine hiç kapılmaksızın mes'eleyi tetkike başladım.

Takip ettiğim usul şudur:

1) Anadolu'da tefekkür coğrafyasını tesbit edebilmek için ilk nokta olarak muayyen bir tarihî devri seçmek lâzımdı. Ben de Osmanlı devrini ele aldım.

2) Bu devirde yetişen düşünce adamlarının doğdukları yerleri birer birer fişlemek lâzımdı. Bu materyeli elde etmek için müracaat ettiğim kaynak Bursalı Mehmet Tahir Beyin "Osmanlı Müellifleri," adlı eseri olmuştur¹.

Müellifin dediği gibi "Osmanlıların zuhurundan zamanımıza kadar gelen ve mesleklerinde eser yazan Türk "Meşayih,, , "Ulema,, , "Şuara,, ve "Üdeba,, , "Müverrihin,, , "Etibba,, , "Rıyaziyun,, ve "Coğrafiyunun,, muhtasar tercümei hallerile eserlerine dair malûmatı kâfiyeyi havi,, olan bu kitaptan sırf bugünkü siyasi hudutlarımız dahilinde bulunan yerlerde doğmuş 908 şahsın fişleri çıkartılmış ve bu fişler doğum yerlerinin alfabe sırasile tertip olunmuşlardır. Bu suretle Amasya vilâyetinden Yozgat vilâyetine kadar 53 vilâyetimiz içinde doğmuş olan müellifler taranmıştır.

Bu fişler, hâl tercümeleri yazılan şahısların, Şeyh, Âlim, Edip ve Tarihçi, Tabip, Rıyaziyeci veya Coğrafyacı olduklarına göre de ayrıca

¹ Bu araştırmam için esas aldığım «Osmanlı Müellifleri» eserinden başka Şemsettin Sami'nin «Kamusu-el-âlâm» ını, Charles Texier'nin Ali Suat tarafından dilimize çevrilen Küçük Asya eserini, Nafi Atuf Kansu'nun Türkiye Maarif Tarihi'ni gözden geçirdim. Kamus ve Küçük Asya'dan mütefekkir yetiştiren bölgelerin, şehirleri, nüfusları, medrese, türbe, cami, sanat, ticaret hayatı bakımından istifade edilmiştir.

tasnif edilmişlerdir. Bundan sonra bu fişler doğum mahalleri esas olmak üzere mesleklere göre sıralanmışlar ve neticede muayyen bir mahalde doğan şeyh, şair, edip, tarihçi, tabip, riyaziyeci ve coğrafyacı müelliflerin sayıları elde edilmiştir.

İşte bu ilk tarama ve tasnif işi yapıldıktan sonra asıl mes'ele mütefekkir yetiştiren bölgelerin mevcut olup olmadığını anlamak ve şayet böyle mütefekkir yetiştiren bölgeler Anadolu'da mevcut ise bu bölgelerin kudretlerini birbirleriyle mukayese etmek ve nisbetleri ortaya çıkarmaktı. Bunun için de ikinci bir soydan araştırmaya koyuldum:

Anadolunun bu vilâyetler dahilindeki nüfusunu gözönüne alarak sabit kabul edeceğimiz bir kıymete nazaran her bir mıntakanın ne nisbette mütefekkir yetiştirdiğini hesap etmek ve sonra bu nisbetleri mukayese etmek.

Anadolunun vilâyet nüfusları için müracaat ettiğim kaynak İstatistik Umum Müdürlüğünün 1927 yılındaki ilk nüfus sayımı sonuçları olmuştur. 1927 yılı nüfus sayımını gözönüne almam şu sebepten ileri gelmiştir: Bu nüfus, Osmanlı devrine en yakın bir nüfus durumunu bize en doğru bir tarzda verebilen istatistiktir. Çünkü bu nüfus sayımından evvel Osmanlı devrine ait hakikata yakın bir nüfus istatistiğine istinat eylemek kabil değildir. Muhtelif menbalardan alınacak olan rakamların hakikata uygun olacağına inanmak mümkün değildir. Esasen biraz sonra da izah edeceğim gibi burada benim aradığım şey riyazî kat'iyetler değil, temayüller, ifadelerdir.

Nitekim bu temayülleri ve ifadeleri istatistikler, grafikler ve tablolar çok dikkate değer bir şekilde gözümüzün önüne koymakta gecikmemişlerdir.

Yukarıda işaret ettiğim gibi şimdi yapılacak ikinci iş mütefekkir yetiştiren her bir mıntakanın nüfusunu bulmak ve sonra da bu nüfusa nazaran sabit bir kıymeti her bir mıntaka için esas kabul ederek o mıntakanın mütefekkir yetiştirme nisbetini meydana çıkarmaktı. Bunu şu şekilde yaptım: 100.000 gibi sabit bir nüfus içinde, herbir vilâyetin (nüfusu malûm olduğuna göre) mütefekkir yetiştirme nisbetinin ne olduğunu hesap etmek.

Bu hesabı yaptık ve bu suretle nisbî kıymetlerin cetvelini ortaya koyduk. (Tab : I)

TABLO I

Vilâyet	Mütefekkir	Yüzbinde	Nüfus
Vilâyet	Intellectuals	Per 100,000	Population
Amasya	50	43.4	115.191
İstanbul	201	24.9	806.863
Edirne	34	22.5	150.889
Bursa	80	20.0	399.943

Vilâyet	Mütefekkir	Yübinde	Nüfus
Vilâyet	Intçlectuals	Per 100,000	Population
Siirt	16	15.7	101.529
Konya	60	11.9	504.125
Aydın	23	10.8	211.750
Tokat	28	10.6	262.622
Çanakkale	18	9.8	183.491
Diyarbakır	19	9.7	194.183
Bitlis	8	8.8	90.319
Manisa	31	8.5	372.558
Kayseri	19	7.5	250.490
İzmir	38	7.1	531.579
Sivas	23	6.9	329.741
Kastamonu	23	6.8	335.601
Erzurum	18	6.6	270.925
Bolu	13	5.9	217.597
Burdur	5	5.9	83.876
Eskişehir	9	5.8	154.195
Gaziantep	12	5.6	213.499
Afyon	14	5.4	258.743
Kütahya	14	4.6	303.641
Elâzığ	9	4.2	213.531
Niğde	7	4.2	166.576
Gümüşhane	5	4.1	121.797
Sinop	7	4.1	270.624
Isparta	6	4.1	144.804
Van	3	3.9	75.437
Tekirdağ	5	3.7	132.122
Maraş	7	3.7	184.958
Trabzon	11	3.7	293.055
Erzinçan	4	3.7	270.925
Ankara	15	3.7	404.581
Balıkesir	13	3.1	418.915
Antalya	6	2.9	206.270
Muğla	5	2.8	174.687
Kırklareli	3	2.7	108.486
Mersin	3	2.4	120.511
Denizli	7	2.4	243.812
İzmit	7	2.3	299.093
Mardin	4	2.1	183.317
Çorum	5	2.0	247.602
Kars	4	1.7	205.098
Malatya	5	1.6	305.785
Çankırı	2	1.3	156.588
Şebinkarahisar	1	0.92	108.529
Adana	2	0.87	227.735
Kırşehir	1	0.78	127.067
Samsun	2	0.76	260.868
Rize	1	0.60	171.667
Urfa	1	0.47	207.487
Yozgat	1	0.47	208.628

Araştırmanın dikkati çekici safhası artık buradan itibaren başlamış bulunuyordu.

Anadolu'da her bir vilâyetin 100.000 nüfusa isabet eden mütefekkir yetiştirme kabiliyeti tesbit edilen I nci tabloda aşikâr bir surette meydana çıktı. Ve gerçekten Osmanlı tarihinin seyrinde Anadolu'da mütefekkir yetiştiren vilâyetleri kıymet dereceleri itibarile sıralamak artık kabil oldu. Bu suretle tablo I de kaydedildiği gibi nisbetlerin sıralandıklarını gördük. Bu nisbetler 100.000 nüfusta 43.4 mütefekkir yetiştiren Amasya vilâyetimiz ile 100.000 nüfusta 0.48 nisbetinde mütefekkir yetiştiren Yozgat vilâyetimiz arasında bir nisbi kıymetler nevesanı göstermektedir.

Tâkip eylediğim metodla elde eylediğim bu birinci neticeyi alınca Anadolu'nun mütefekkir yetiştiren merkezlerinin mevcudiyeti kendiliğinden ortaya çıkmış bulunuyordu. Yâni bu birinci neticeyi elde ederek bu neticenin tarihî ve sosyolojik ifadelerini elimden geldiği kadar incelemeğe başlamak isterken kafamda yeni bir düşünce parladı. Kendi kendime şöyle düşündüm. Acaba dedim, tesbit etmiş bulunduğum bu bölgelerin beşerî, Antropolojik bir faktörle de alâkası var mıdır? Bu alâkayı (mevcut veya değil) tesbit etmek için nasıl bir metod tâkip edebilirim? Bu metod ancak kartoğrafik metod olabilirdi. Bunun için esas olarak 1937 yılında Türkiye'de Ebedî Şef ATATÜRK'ün emriyle 59.728 kadın ve erkek Türk üzerinde yapılan ve İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından mufassal bir şekilde neşredilen 1937 Türkiye Antropometri anketini ele aldım.

Bu anket Adadolu'da 10 mıntaka dahilinde yapılmıştır. harita da işte bu 10 mıntaka ile üzerine konmuş olan mütefekkir bölgelerinin intibakları görülmektedir. Burada ancak bir noktayı aydınlatmak isterim. O da Antropometrik araştırmaları yapılan 10 uncu ve 9 uncu mıntakaların doğu anadoluya aidiyetlerinden dolayı bizim tertip ettiğimiz haritada bu iki bölgenin birleştirilmesidir. Bu suretle biz antropometri mıntakalarını hakikatta 9 mıntakaya irca etmiş bulunuyoruz.

Şimdi bir taraftan antropolojik ve diğer taraftan tefekkür bölgeleri haritalarının üst üste konmalarından elde ettiğim esas noktaları işaret edeceğim. Bu anketin esas aldığı 10 mıntakada yaşayan Türklerin boylarını, baş karinelerini, yüz ve burun karineleriyle cilt, saç ve göz renklerini tesbit eden istatistik neticeleri ele alarak bu morfolojik ve tavsifi karakterle mütefekkir yetiştiren bölgelerimiz arasındaki umumî râbitalar meydana çıkarıldı. Şöyle ki:

I — 7 inci antropolojik mıntaka yâni içine Amasya, Sinop, Bolu, Kocaeli ve İstanbullu alan mıntaka bizim en kesif mütefekkir yetiştiren birinci bölgemize tekabül ediyor. Bu bölgede 100.000 nüfusa isabet

eden mütefekkir nisbeti 88.54 dür. Bu mıntaka adamlarının baş karinesleri 86.29 gibi çok kuvvetli derecede yuvarlak yâni braki kafadır.

II — Bundan sonra 9 uncu ve 10 uncu antropolojik bölge geliyor ki bu bölgeyi biz birleştirerek „9“ uncu bölge yaptık. Bu bölge de mütefekkir yetiştirme nisbeti itibariyle II inci bölgedir. 100.000 nüfusda mütefekkir nisbeti 68.90 dır. Kafa karinesi 82.17 dir. Burası da Tokat, Sivas, Trabzon, Erzurum, Van, Siirt, Diyarbakır, Malatya, Elazığ gibi vilâyetlerimizi ihtiva etmektedir.

III — 6 inci antropolojik mıntaka Ankara, Yozgat, Kayseri, Konya, Çankırı, Niğde, Kırşehir vilâyetlerini ihtiva ediyor ki bizim mütefekkir haritasının üçüncü bölgesine tekabül ediyor. 100.000 nüfusda mütefekkir nisbeti 31.87 dir. Kafa karinesi 85.41. dir.

IV — Bu mütefekkir mıntakası antropolojik anketin 1 inci mıntakasına yâni Trakya'ya aittir. Esas vilâyet Edirne'dir. 100.000 nüfusda nisbet 28.90 dır. Baş karinesi 82.93 dür.

V — Mütefekkir mıntakası İzmir, Denizli, vilâyetlerini ihtiva eden Ege mıntakasının bir kısmıdır ki 4 üncü antropolojik mıntakayı teşkil eder. 100.000 de nisbet 23.10 dur. Kafa karinesi 83.95 dir.

VI — inci mütefekkir mıntakası içine Kütahya, Eskişehir, Isparta, Antalya vilâyetlerini alan 5 inci antropolojik mıntakadır. 100.000 de nisbet 22.80, kafa karinesi 84.53 dür.

VII — inci mütefekkir mıntakası Çanakkale, Balıkesir vilâyetlerini ihtiva eden 3 üncü antropolojik mıntakadır. 100.000 de nisbet 21.90 dır. Kafa karinesi 82.61 dir.

VIII — inci mütefekkir mıntakası Bilecik, Bursa vilâyetlerini ihtiva eden 2 inci antropolojik bölgedir ki 100.000 de nisbet 20.00 dir. Kafa karinesi 83.07 dir.

IX — uncu mıntaka Adana, Maraş, Gaziantep, Urfa, Mardin vilâyetlerini ihtiva eden 8 inci antropolojik mıntakadır ki 100.000 de nisbet 18.84 bür. Kafa karinesi 79.78 dir.

TABLO II

Mıntaka Regions	Mütefekir Intellectu- als	Antr. kült. per 100.000	Boy Height	Baş Karinesi Cephalic Index	Yüz Karinesi Facial Index	Burun Karinesi Nasal Index	CİLT RENGİ Colour of the skin			GÖZ RENGİ Colour of the eyes			SAÇ RENGİ Colour of the hair		
							Açık Light %	Orta Medium %	Koyu Dark %	Açık Light %	Orta Medium %	Koyu Dark %	Açık Light %	Orta Medium %	Koyu Dark %
7	1	88,54	164,94	86,29	86,75	65,33	41,05	57,79	1,16	42,20	54,82	2,98	7,04	67,50	25,46
9 + 10	2	68,90	165,10	82,17	88,55	63,38	37,14	47,54	15,30	17,72	47,79	34,23	7,72	33,91	58,45
6	3	31,87	164,97	85,41	87,16	66,29	34,13	65,62	0,25	33,89	53,50	12,61	1,90	71,48	26,62
1	4	28,90	164,88	82,93	87,58	68,01	44,62	53,87	1,51	41,23	55,45	3,32	27,23	67,68	4,99
4	5	23,10	165,43	83,95	88,10	66,27	27,48	60,10	12,42	32,88	43,48	26,64	7,55	50,67	41,69
5	6	22,80	164,99	84,53	85,74	68,01	43,36	46,44	10,20	41,81	45,06	13,13	20,29	63,16	16,55
3	7	21,40	164,83	82,61	87,86	66,48	67,45	30,17	2,28	24,70	72,02	3,28	0,56	83,61	15,83
2	8	20,00	164,67	83,07	88,35	67,65	63,05	36,75	0,20	35,76	60,82	3,42	9,85	67,57	22,58
8	9	18,84	164,98	79,78	90,82	65,89	0,23	98,76	1,01	15,07	82,48	2,45	0,76	65,88	33,36

Araştırmamızın bu merhalesinde dikkatimizi çeken nokta şudur:

Nisbetleri gösteren tablolarla antropolojik karakterleri gösteren harita Anadolu'da mütefekkir yetiştiren en bereketli mıntakanın antropolojik karakteriyle en az mütefekkir yetiştiren bölgenin antropolojik karakteri arasında ki bariz farkı göstermektedir. Tefekkür mıntakası birinciliğini elde tutan şimalî-garbî Anadolu mıntakasının kafa karinesi 86,29 gibi yüksek bir brakisefali ve 100.000 nüfusta 88,54 gibi bir mütefekkir yetiştirme nisbeti karşısında cenubî Anadolu mıntakası 79,78 gibi brakisefali hududunda mezatikafa bir baş karinesi ve 100.000 nüfusta 18,84 gibi bir mütefekkir yetiştirme nisbeti göstermektedir. Birinci tefekkür mıntakası tipik alplilerle (homo alpinus) bizi karşı karşıya bırakıyor. Yedinci tefekkür mıntakasında ise güneylilerin tesirine mâruz ve brakisefaliye yaklaşan zümrelerle karşı karşıyayız. Bu netice araştırmalarımızdan çıkan bir vakıadır¹. Ben bu vakayı burada tesbit ile iktifa ediyorum.

Osmanlı devrinde Anadolu Türk tefekkür coğrafyasının bu ilk neticelerini tesbit ederken meselenin antropolojik esasları kadar tarihi, sosyolojik ve kültürel esasları bulunduğuna da şüphesiz kaniyiz. Filhalka, Osmanlı Anadolu temel olarak doğrudan doğruya Selçuk Anadolu'ya dayanır. Nitekim Profesör Fuad Köprülü Türk Edebiyatı Tarihi, Millî Tettebular mecmuası ve nihayet 1935 de Fransızca olarak neşrettiği Osmanlı İmparatorluğunun kaynakları adlı muhtelif eser ve araştırmalarında Osmanlı İmparatorluğunun dayanağı olan Anadolu Selçuk İmparatorluğunun politik, sosyal, ekonomik ve kültürel bünyesi üzerinde ilgi ve vukufu durmuştur². Fuad Köprülü bize XIII üncü asırda Anadolu Türk sosyetesinin iş taksimi ve iktisadî inkişaf bakımından aşağı Orta çağın en ileri sosyeteslerinden biri olduğunu kaydetmekte ve Selçuklar devrinde Anadolu'nun kültür bakımından da yüksek bir seviyeye eriştiğini her camiye bağlı ve çocuklara yazma ve okutma öğreten sıbyan mekieplerinden başka her tarafta medreselerin de kurulduğunu zikretmektedir. Bilhassa Mogol istilâsından sonra şark mıntakalarından gelmiş olan birçok âlim, şâir, sufilerin Anadolu'da yerleşmeleri, Anadolu'da zihni faaliyeti şiddetlendirmiş ve Selçuk medreselelerine lâyük oldukları şöhreti kazandırmıştı. Profesör Fuad Köprülü'nün tetkiklerinin neticesini kısmen burada kaydetmekten maksadım bu araştırmamda tarihî faktörler kadar sosyal ve ekonomik faktörlere de bir yer vermek içindir. Fakat benim burada üzerinde durmak istediğim

¹ Mütefekkir nisbeti çok olan ilk iki bölgenin Baş karinesi ortalaması 84,23, son iki bölgenin Baş karinesi ortalaması ise 81,42 dir.

Öte yandan ilk 6 bölgenin ortalama baş karinesi 84,69 ve son üç bölgenin baş karinesi ortalaması ise 81,82 dir.

Bu notu yukarıda söylediklerimin kontrolü için ilâve ediyorum.

² Fuad Köprülü, Les origines de l'Empire Ottoman, S. 78-79. Paris 1935.

« « Türk Edebiyatı Tarihi, S. 281, 286, 288 İstanbul 1926.

Problemlerden birisi de şudur: niçin Anadolu'nun muayyen bir mıntakası daha çok mütefekkir yetiştiriyor da, diğer bazıları daha az yetiştirmiştir? Bu nisbet farklarının sebepleri ne soydan sebeplerdir? Yalnız tarihî mi? sosyal mı? ekonomik mi? antropolojik mi? Doğrusunu ararsanız ben mezolojike diy adlandırabileceğimiz tarihî ve sosyal faktörlerin yanında biyolojik yâni antropolojik faktörün de önemli bir yer aldığına kaniyim.

Bu araştırmada doğu vilâyetlerimizin kültür coğrafyamız bakımından ikinciliği alması da dikkatimizi çekmekten uzak kalmamıştır. Osmanlı devrinde bu mıntaka da oldukça kesif bir fikir hayatının mevcudiyetini aklı ulumun ve felsefenin bu mıntakalarda rağbette olduğunu, filhakika XVIII inci asrın ilk yarısında meşhur bir Türk bilgini olan Kâtip Çelebi (*Keşfizünun*) adlı eserinde bildirmektedir¹.

Netice W. Ostwaldin dediği gibi: tefekkür uzun bir medeniyetin son ve en yüksek mahsullerinden birisidir².

Osmanlı tarihinde Anadolu'da temellerini Selçuk İmparatorluğuna dayayan bir tefekkür hayatının mevcudiyeti malûmdur.

Biz bu araştırmamızda bu günkü siyasî hudutlarımız içinde sınırladığımız Osmanlı devri Anadolu'sunda tefekkür mıntakalarının tesbiti ile uğraştık ve bu mınkaları elimizdeki vesikalara göre meydana çıkardığımızına kanaat getiriyoruz.

Bir taraftan 9 tefekkür bölgesiyle, diğer taraftan dokuz antropolojik bölgenin kartografik metotla karşılaştırılması bize mütefekkir yetiştiren bölgelerin antropolojik bünye bakımından da incelenmeye değer olduğunu göstermiştir. Osmanlı devrinde Anadolu'nun en kesif mütefekkir yetiştiren bölgeleri Anadolu Selçuklarının tesirlerine maruz olan bölgeler olarak görünmesi de dikkatimizi çekmektedir.

Ben bu araştırmada meselenin belki de yalnız bir cihetini aydınlatmağa çalışmış olabilirim. Şüphesiz Anadolu'da mütefekkir yetiştiren bölgelerin coğrafi ve tarihî bünyeleri iktisadî ve içtimai bünyeleri üzerinde olduğu kadar canlı bir uzviyet olmak itibarıyla mütefekkirlerin jenealojileri yâni verasetleri üzerine de etraflı tetkiklerde ve mukayeselerde bulunmak lâzım gelecektir.

¹ Abdulhak Adnan, *La Science chez les Turcs Ottomans*. S. 105-106 Paris, 1939.

² W. Ostwald, *Les grands hommes*, S, 216, Paris, 1921.

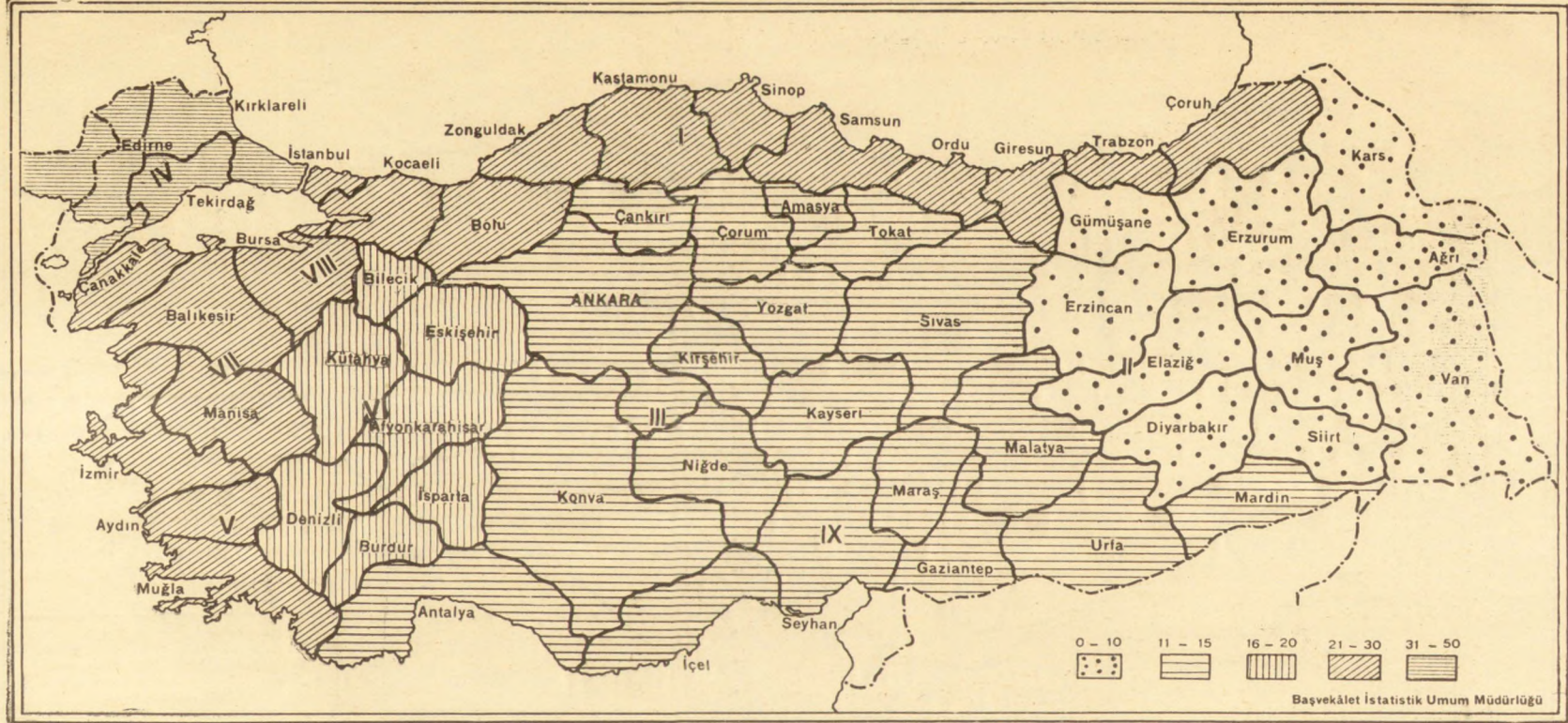
HARTA (MAP) : I

Romen rakkamları mütefekkir nisbetine göre Bölgeleri, Kerre içindeki rakkamlarda aynı çevre içinde Atropometrik ankete göre Antropolojik Bölgeleri göstermektedir.

Bu hartada görülecegi gibi II inci Tefekkür bölgesine ait 9 ve 10 cu antropolojik bölgeler birleştirilmiştir.

The Roman numerals show the intellectual regions, the figures in brackets show the anthropological regions, according to the anthropometric enquiry made in the same regions.

The 9 th and the 10 th anthropological regions that correspond to the second regions are treated together.

HARTA (MAP): II

Nüfus kesafeti bölgeleriyle Tefekkür bölgeleri arasında takribî bir ilgiyi gösteren harta.

This map is drawn to see if there is a relation between the density of population and the intellectual regions.